

کارت پایان خدمت به مثابه سند هویتی

(۱۳۰۴ - ۱۳۵۷ش)

حسن زندیه*

کیانوش شیخی**

چکیده

اسناد هویتی بعنوان دسته ای از مدارک هویت بخش جمعی هر کشور، اسنادی هستند که برای شناسایی فرد در جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ یکی از مهمترین این اسناد، کارت پایان خدمت می‌باشد. این سند، از جمله اسناد هویتی بسیار مهمی است که آگاهی های فراوانی در زمینه های گوناگون سیاسی، نظامی، اجتماعی و نوع قوانین جاری در دوره خود ارائه می‌دهد. با توجه به اهمیت تحولات صورت گرفته در دوره پهلوی اول و دوره پهلوی دوم به ویژه در حوزه مدرن سازی دولت و مشخصاً در قوانین مربوط به سربازگیری و نظام وظیفه، کارت های پایان خدمت و برگه های معاف از خدمت، بنابر مقتضیات زمان، سیر تحول و تکامل را پیموده اند که این تحولات و تغییرات در شکل و محتوای آنها نمود پیدا کرده است.

این پژوهش در پی پاسخگویی به این پرسش اساسی است که ساختار و محتوای اسناد هویتی (کارت پایان خدمت و کارت معاف از خدمت) در ایران چگونه شکل گرفته و تداوم و تحول یافته و کارکردهای هویتی این سند مهم چیست و از چه عواملی تأثیر پذیرفته اند؟ پژوهش حاضر، قصد دارد ابتدا به مقوله اسناد هویتی و انواع آن و تشکیل

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، zandiyehh@yahoo.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران، kianoush.sheykhi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۲۱

نظام وظیفه عمومی بپردازد سپس کارت پایان خدمت را از منظر کارکرد هویتی و سندشناسی در طول دوره پهلوی مورد مطالعه قرار دهد و عناصر و اجزاء اصلی این سند ملی را همراه با عوامل متغیر و مؤثر بر ساختار و محتوای آن، مورد بررسی قرار دهد. یافته‌ها و نتایج: نتیجه‌ی این پژوهش گویای آن است که ساختار و محتوای کارت های پایان خدمت طی دوره پهلوی تابع گفتمان حاکم متأثر از نظام دیوانسالار دولتی، بوروکراسی پویا و ساختار نظامی حاکم می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: هویت، اسناد هویتی، کارت پایان خدمت، کارت معافیت از خدمت،

سندشناسی.

۱. مقدمه

امروزه اسناد هویتی، بعنوان دسته‌ای از مواد آرشیوی و مدارک هویت بخش جمعی هر کشوری محسوب می‌شوند که از جمله منابع دست اول، غیر قابل انکار و قابل اتکاء در پژوهش های علمی محل رجوع هستند؛ در واقع اسناد هویتی، اسنادی هستند که برای شناسایی فرد در جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرند که بارزترین این اسناد نیز شناسنامه می‌باشد زیرا شناسنامه کامل ترین سندی است که برای شناسایی فرد تنظیم می‌گردد، اسناد دیگری در مجموعه اسناد هویتی قرار دارند، اسنادی مانند گذرنامه که برای شناسایی فرد در خارج از کشور لازم و ضروری است یا گواهینامه، کارت های شناسایی ادارات دولتی و کارت پایان خدمت که همزمان با تصویب قانون خدمت وظیفه اجباری، علاوه بر کارکردهای ویژه، به عنوان مدرک شناسایی نیز مورد استفاده هستند.

سربازگیری در تاریخ ایران تا قبل از دوره پهلوی، قاعده و قانون ثابتی نداشت؛ چنانچه ارتش ایران از قدیم ترین ادوار باستانی، همیشه از دو دسته سپاهیان ثابت (که داوطلب و همیشه به خدمت حاضر بودند) و سپاهیان موقت (که فقط هنگام ضرورت گرد می‌آمدند) تشکیل میشد. دوام این وضع را به تناوب، در تمام دوران سلسله های بعد از اسلام تا اواسط دوره قاجاریه می‌توان ملاحظه کرد؛ اما در دوره صدارت امیرکبیر، این مسئله مورد توجه قرار گرفت و منجر به ایجاد نظام سربازگیری بنیچهگشت. این نظام دارای نقایصی بود اما به عنوان معمول ترین شیوه سربازگیری به حیات خود ادامه داد. سپس انقلاب مشروطه برنامه مدرن سازی دولت را در سطحی گسترده تر دنبال کرد اما کابینه های عصر مشروطه نتوانستند به جز در مورد ژاندارمری، در سطحی گسترده به نوسازی ارتش و سربازگیری

بپردازند. بار دیگر پس از جنگ جهانی اول مسئله تشکیل ارتش متحدالشکل در قرارداد ۱۹۱۹ مورد توجه قرار گرفت. این قرارداد لغو شد اما اندیشه سربازگیری هیچ وقت از منظر نخبگان سیاسی و نظامی دور نماند.

با قدرت گیری رضاخان (۱۲۹۹ش) روند نوسازی دولت وارد مرحله جدیدی شد و یکی از محورهای این مدرن سازی تشکیل ارتش نوین و سربازگیری بود. رضاشاه شخصاً از روش های قدیمی سربازگیری جامانده از قبل به شدت ناراحت بود ولی ذاتاً بسیار مشتاق بود یک نظام جامع و کامل سربازگیری را ارائه دهد. بنابراین، لایحه قانون نظام وظیفه اجباری را به مجلس پنجم شورای ملی تقدیم کرد و این قانون در تاریخ ۱۶ خرداد سال ۱۳۰۴ ش. به تصویب نمایندگان رسید و براساس ماده اول این مصوبه؛ از تاریخ تصویب این قانون، کلیه اتباع ذکور دولت ایران اعم از سکنه شهرها و قصبات و قراء و ایلات و متوقفین در خارج از ایران، از اول سن ۲۱ سالگی مکلف به خدمت سربازی می باشند مگر در مواردی که طبق قانون، مستثنی شده باشند. طبق این ماده، کسانی که به خدمت سربازی اعزام میشدند، برخلاف سربازان ادوار قبل تر (بنیچه، داوطلب و...)، بعد از پایان خدمتشان برگه ای را به عنوان کارت پایان خدمت دریافت میکردند و کسانی هم که طبق قانون از خدمت سربازی منع میشدند، برگه معافیت می گرفتند (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره پنجم، جلسه ۱۷۷، ص ۱۷۷).

در واقع روی کار آمدن رضا شاه در سال ۱۳۰۴ ش را باید سرآغاز حکومت مطلقه مدرن ایرانی و منشأ تحولات نو دانست. تأسیس سلسله پهلوی، سرآغاز فصلی جدید در هویت سازی ملی ایرانیان بود. رضا شاه در دوران سلطنت خود، شکل خاصی از هویت اجتماعی را ایجاد کرد و آن، طرح اسناد هویتی برای همه ایرانیان بود که علت آن می تواند آگاهی از آمار نفوس جامعه، مالیات، سربازگیری و اطلاع از نیروی آماده به خدمت برای ارتش و سایر علل دیگر دانست. از جمله این اسناد هویتی؛ کارت پایان خدمت بود که اهمیت زیادی داشت، چنانچه لازمه ی پذیرفته شدن در تمام مشاغل دولتی، داشتن کارت پایان خدمت یا برگه معافیت از خدمت بود. در کارت های پایان خدمت دوره پهلوی، محل هایی برای علائم شخصی سرباز (قد، رنگ مو، رنگ چشم، شکل دماغ، رنگ پوست)، اطلاعات شخصی، تاریخ شروع و خاتمه مراحل مختلف خدمت سربازی و سایر اطلاعات دیگر پیش بینی شده بود.

کارت پایان خدمت از جمله اسناد هویتی بسیار مهم هستند که به علت اهمیت اجتماعی و حقوقی در زمان خود مورد توجه بوده اند. اکنون نیز این اسناد به جا مانده از دوران های مختلف، آگاهی فراوانی در زمینه های گوناگون سیاسی، نظامی، اجتماعی و نوع قوانین جاری در دوره خود ارائه می دهند. با توجه به اهمیت تحولات صورت گرفته در دوره پهلوی اول به ویژه در حوزه مدرن سازی دولت و مشخصاً در قوانین مربوط به سربازگیری و نظام وظیفه، این پژوهش با علم به اینکه کارت های پایان خدمت و برگه های معافیت بنابر مقتضیات زمان سیر تحول و تکامل را پیموده اند، در نظر دارد این تحولات و تغییرات را در شکل و محتوای کارت های پایان خدمت دوره پهلوی اول و دوم را مورد بررسی قرار دهد.

سوالاتی که این پژوهش حول محور آن تنظیم شده، عبارت است از: سند هویتی چیست و اسناد هویتی به چند دسته تقسیم می شوند؟ اسناد هویتی ایرانیان (کارت پایان و معافیت از خدمت) در دوره پهلوی چگونه شکل گرفته و بنابر مقتضیات زمان، چه سیر تحول و تکاملی را پیموده است؟

برای پاسخ به این پرسش ها، با تفحص در کارت های پایان خدمت و پژوهش های مربوطه، این فرضیات مطرح شد:

۱- اسناد هویتی دارای انواع مختلفی هستند که کارت پایان خدمت یکی مهمترین آنها می باشد.

۲- تصویب قانون نظام وظیفه اجباری، موجب احساس نیاز به صدور کارت پایان خدمت برای سربازان در پایان خدمتشان شد.

۳- با توجه به کارت های پایان خدمت موجود از دوره پهلوی، چنین استنباط میشود که ظاهر و محتوای اسناد مربوطه، تحولاتی داشته که با مطالعه و تفحص در آنها، می توان نوعی روند تکاملی را مشاهده کرد.

۴- اسناد موجود اطلاعاتی را در مورد دیدگاه ها و سیاست های نظامی حکومت پهلوی در رابطه با وضع قوانین جدید، به خصوص بر متن اسناد هویتی (کارت پایان خدمت) در کشور ارائه می دهد.

به همین جهت این پژوهش، با توصیف و تحلیل ساختاری و محتوایی کارت های پایان خدمت و معاف از خدمت، سعی بر اثبات این فرضیه ها دارد.

۲. هویت و اسناد هویتی در ایران

حکومت‌ها برای کسب مشروعیت سیاسی، یکپارچه سازی میهنی، استقرار و تحکیم نظام دیوان سالاری و حفظ تمامیت ارضی قلمرو خود، اقدام به هویت سازی و هویت بخشی جمعی مینمودند. البته این روند عمدتاً به صورت نامتمرکز و بدون سامان انجام می‌گرفت؛ در ایران تا قبل از اواخر دوره قاجار و تبعات ناشی از تحولات جهانی و انقلاب مشروطه، اثری از نظام متمرکز ثبت هویت ساکنان این سرزمین دیده نمی‌شود و مردم ایران از اقشار و گروه‌های مختلف دارای سند یا برگ هویت رسمی و قانونی نبودند و اساساً مرکزی رسمی و دولتی هم برای ثبت اسامی و هویت اتباع کشور وجود نداشت و به تبع آن مبنا و معیاری قابل توجهی دربارهٔ جامعه آماری مردم ایران نیز در نظام حکومتی و مدیریتی کشور محل چندانی از اعراب نداشت و اساساً آمارها و برآوردهای جمعیتی کشور مبتنی بر میزان علمی و دقیق نبود. از این رو تحولات جهانی اواخر سده نوزدهم و ابتدای سده بیستم همگام با ظهور مشروطه و روند نوسازی دولت، مجلس شورای ملی دوره پنجم را بر آن داشت تا در ۱۴ خرداد ۱۳۰۴ به منظور تسهیل در امور مختلف از جمله تحکیم یکپارچه سازی، آگاهی از تعداد نفوس شهرها و قراء کشور، وضعیت اشتغال مردم، امر مالیات و سربازگیری و... قانون «سجل احوال» را به تصویب رساند که به تدریج در پی آن، اسناد هویتی در جامعه توزیع شد.

۳. تعریف سند و اسناد هویتی و انواع آن

در معنای لغوی، سند را همان تکیه گاه، آنچه پشت به آن دهند(دهخدا ۱۳۷۳: ذیل مدخل سند ص ۱۳۷۸۵) و یا هر چیزی که بتوان به آن استناد جست و قابل اعتماد باشد(نفیسی ۱۳۱۸: ذیل مدخل سند ص ۱۹۴۵؛ معین ۱۳۸۳: ذیل مدخل سند ص ۱۹۲۹). در فرهنگ اداری، به طور کلی، سند حاصل خدمت و فعالیت است که افراد و سازمانهای مختلف به صورت نوشته یا اشکال مختلف دیگر با رعایت موازین و مقررات، تهیه و تنظیم کرده و برای مراجعات بعدی نگه داشته‌اند(امیرشاهی، ۱۳۸۶: ص ۶-۵). بنابر تعریفی دیگر: «سند، دلیل، رسید، قبض، نوشته، مدرک و نوشته‌ای است که قابل استفاده یا استناد می باشد(فدایی، ۱۳۹۴: ۳).

اسناد هویتی از ترکیب دو عبارت تشکیل شده که هر کدام از آن‌ها معنی خاص خود را دارند. اسناد جمع سند است و عبارت از نوشته‌ای است که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۳: ۲۶۳-۲۶۴). و هویت عبارت از این است که اشاره کردن به آن مبین هویت باشد که با نام، نام خانوادگی، نام پدر، نام مادر و محل تولد آن را مشخص می‌کنند (انوری، ۱۳۸۱: ۱۸۷۸).

لذا می‌توان گفت اسناد هویتی مدارکی هستند که برای تعیین هویت افراد در جامعه بکار می‌روند. چه این مدارک از اسناد سجلی (شناسنامه) باشند و یا اسناد دیگری را شامل شود که می‌تواند در شناسایی افراد مورد استفاده قرار گیرند، برای روشن شدن مطلب، قبل از پرداختن به انواع اسناد هویتی، تشابه و تفاوت‌های اسناد سجلی و اسناد هویتی ذکر می‌گردد.

از آنجا که اسناد هویتی مبین نام، نام خانوادگی و ... افراد و در نهایت سبب تشخیص فرد از دیگران می‌شوند، می‌توان نتیجه گرفت که شناسنامه در ردیف مهم‌ترین اسناد هویتی است (محمدی، ۱۳۹۰: ۵۰). به رغم آن، در عرف جامعه و رویه‌های جاری کشور، اسناد دیگری دارای کارکرد ویژه‌ای می‌باشند که در مقاطعی به عنوان سند هویتی و مدرک شناسایی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند؛ مدارکی مانند کارت پایان خدمت، گذرنامه یا همان تذکره (که برای شناسایی و اثبات هویت افراد در خارج از کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد)، گواهی نامه رانندگی، کارت‌های شناسایی ادارات مختلف و از این قبیل.

۴. ظهور دولت مدرن و تشکیل نظام وظیفه عمومی

۱.۴ ظهور دولت مطلقه مدرن و شکل گیری نهادهای هویت ساز دوره پهلوی

می توان گفت برجسته ترین وجه تاریخ سیاسی ایران از اوایل قرن نوزدهم تا وقوع انقلاب اسلامی، تلاش برای ساخت دولت مطلقه مدرن بوده است. این تلاش به جز وقفه هایی قابل توجه، همچون انقلاب مشروطه و جنبش ملی کردن صنعت نفت، به رغم ظواهر، به سوی ساخت دولت مطلقه پیش رفته است. در واقع روی کار آمدن رضا شاه و تشکیل سلسله پهلوی در سال ۱۳۰۴ ش را باید سرآغاز دوران حکومت مطلقه مدرن ایرانی دانست. تأسیس سلسله پهلوی، سرآغاز فصلی جدید در هویت سازی ملی ایرانیان بود؛ رضاشاه به منظور هویت سازی، پروژه خاصی را طراحی و اجرا نمود که از آن تحت عنوان هویت ایرانی متجدد یاد شده است و در این دوران شکل خاصی از هویت اجتماعی را ایجاد کرد (اکبری، ۱۳۸۴: ۲۲۶).

در اجرای این روند، نقش اساسی را ارتشی بازی می کرد که در پی کودتای اسفند ۱۲۹۹ ه.ش، با توافق و کمک مالی و فنی انگلیس، حول بریگاد تشکیل شد. نظارت و تمرکز یکپارچه، از لوازم اساسی دولت مقتدر بود و بی شک هیچ مانعی را در این راستا بر

نمی‌تافت و اهتمام اساسی برای سازماندهی نظامی جهت کنترل جمعیت جوان آماده به خدمت در ارتش شاهنشاهی و تهیه آماری از نفوس ساکن در کشور، از اقدامات اساسی پیش روی سردمداران نظام بوروکراتیک نوین در ایران بود (زندیه، ۱۳۹۲: ۴۲۸). این تحولات و اقدامات را روشنفکران نظریه پرداز می‌کردند و نظامیان به پیش می‌بردند؛ در واقع پیدایش دولت مدرن و مقتدر در سایه ارتش تازه نفس، همگام با نظارت متمرکز و یکپارچه، منجر به بازشناسی جدیدی از هویت ایرانی گردید. در این مسیر، ارتش و نظام وظیفه عمومی، اولین و مهمترین اقدام در جهت تحکیم دولت نوپای پهلوی و تسریع ملت سازی در ایران می‌باشد.

۲.۴ پیدایش نظام وظیفه عمومیت

تا پیش از دوره پهلوی اول، حکومت‌ها همواره برای تأمین نیروی انسانی واحدهای نظامی، ترکیبی از روش‌های داوطلبانه و اجباری را استفاده کرده‌اند. در این دوران، سربازگیری اجباری توسط رهبران محلی و زمین‌داران از میان برخی از مردان روستایی و ایلیاتی صورت می‌گرفت؛ اما انتظام، عمومیت و استمرار نداشت (سینائی، ۱۳۹۰: ۱۰۰-۹۹). در واقع، شکل نیروهای نظامی به دلیل جابجایی و دست به دست شدن حکومت‌ها در طول تاریخ ایران، بسیار دگرگون شده بود. به طوری که تا قبل از پهلوی، کمتر توانستند نظام نوینی را جایگزین آن کنند. در تمام این دوران، اساس سپاه ایران عشایر و ایلات بود.

بدون ارتش جدید، امکان شکل‌گیری حکومت رضاخان در ایران بسیار بعید می‌نمود. رضاخان کوشید تغییرات مورد نظر سیاسی و اجتماعی‌اش را با تکیه بر ارتش یکپارچه به پیش ببرد، از جمله این تغییرات: سازماندهی سیستم آموزش نظامی ایران، ادغام آموزشگاه‌های نظامی عهد قاجار و تشکیل مدارس نظام در سه سطح ابتدایی متوسطه و عالی، تأسیس دانشکده افسری بر اساس یک پیاده نظام مدرن اروپایی و اعزام گروهی از این افسران به مقصد فرانسه (احمدنیا، ۱۳۹۱: ۲۹)، الغای درجات و القاب نظامی ترکی و عربی و جایگزین کردن واژه‌های فارسی به جای آن‌ها، تغییر نام واحدهای نظامی و... (ایران‌شهر، ۱۳۴۳: ۱۱۰۷)

گسترش ارتش ایران در دوره رضاشاه هم به لحاظ کمی و هم به لحاظ کیفی بسیار قابل ملاحظه بود. آمارها حکایت از این دارند که در زمان سقوط رضاشاه، ایران افزون بر اینکه بالغ بر ۱۲۰ هزار- و یا حتی، بنا بر آمارهای دیگر، چند ده هزار بیشتر از آن- نیروی زیر

پرچم و آماده به خدمت داشت، توان و امکان این را نیز داشت که با فراخواندن سربازان تعلیم دیده قبلی به گذراندن دوره احتیاط، شمار سربازان زیر پرچم را به بالغ بر ۴۰۰ هزار تن برساند. این امکان به یمن قوانین جدید نظام وظیفه به دست آمده بود. در ۲۶ تیر ۱۳۰۱ش قوانین و مقررات سربازگیری بر اساس مقررات سنتی مربوط به بنیچه و افراد داوطلب تصویب شد (لوح مشروح مذاکرات مجلس، دوره سوم، جلسه ۷۲، ص ۷۲؛ رحمانیان، ۱۳۹۳: ۱۰۶). پس از آن در ۱۶ خرداد ۱۳۰۴ش قانون خدمت نظام اجباری به تصویب رسید (صورت مذاکرات مجلس شورای ملی، جلسه ۱۷۷، ص ۱۷۷) که در سال ۱۳۰۷ه.ش نام اداره نظام وظیفه عمومی مبدل شد و در سال ۱۳۰۹ اداره مزبور مرکب گردید از اداره مرکزی و هفت ناحیه و دو حوزه مستقل و از این پس هر چند زمان، تغییراتی در سازمان مزبور و تعداد نواحی و حوزه ها روی می داد (تاریخ ارتش نوین، بی تا: ۱۲۳).

۵. کارکرد هویتی و اهمیت کارت پایان خدمت

کارت پایان خدمت به عنوان یکی از مهمترین اسناد هویتی ایرانیان، عمری قریب به یک قرن دارد؛ سندی که شاهد تحولات، تنوعات و رویدادهای زیادی بوده که این خود، زاینده قوانین و مقررات سیاسی و نظامی حاکم بر جامعه است. از سال ۱۳۰۴ش به موجب تصویب قانون سربازگیری و اجرای این قانون، سربازانی که به خدمت سربازی فرا خوانده می شدند در پایان خدمت سربازی خود، ورقه مبنی بر پایان دوره سربازی به آنها داده می شد. کارت پایان خدمت از جمله اسناد هویتی است که اهمیت بالایی را دارا است؛ چنانچه لازمه پذیرفته شدن در تمام مشاغل دولتی، دریافت گذرنامه، امضای هرگونه سند رسمی و... داشتن این کارت یا برگه معافیت از خدمت است.

کالبد فیزیکی و محتوای درونی کارت های پایان خدمت حاوی علائم، نشانه ها و نمادهای ویژه ای هستند که برابندی از انواع هویت ها و زنجیره انساب شخصی، فردی، خونی، خاکی، اجتماعی، جامعه شناسی، دینی و فرهنگی می باشند.

بر روی کارت پایان خدمت نشان «شیر و خورشید» در دوره پهلوی و نشان «الله» در جمهوری اسلامی منعکس است. در همان برخورد نخست، از نام و نشان صاحب ورقه مشخص می شود که مالک کارت پایان خدمت ایرانی است و تابع نظام دولتی است در کشوری به نام ایران. این نشان ایرانیان را از انیرانیان مجزا می سازد و به آنان هویت ملتی - دولتی عام ایرانی می بخشد.

زیر نشان، عبارت «ژاندارمری کل کشور، نیروهای مسلح شاهنشاهی و...» در کارت های پایان خدمت دوره پهلوی و عبارت «نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران» در کارت های بعد از انقلاب نوشته شده است که نشانگر یک نهاد دولتی کشور شمول می باشد. اگر عنوان «جمهوری اسلامی» که مبین قدرت قانونی و نشان نمادین حاکمیت ملت است، جنبه انتزاعی دارد، اصطلاح سیاسی کشور، بیانگر پهنه ای از سرزمینی است که با مرزهای معین در بخش غربی آسیا قرار گرفته است که اعتبار آن را حدود کشور تعیین و تحدید کرده و فراتر از مرزهای شناخته شده دیگر اعتبار ندارد، مگر آنکه به طور قرار دادی در سفارتخانه ها و نمایندگی های سیاسی زیر پرچم کشور ایران باشد (شیخاوندی، ۱۳۸۰: ۲۲-۱۴)

خط و زبان فارسی بر روی کارت پایان خدمت گویای فرهنگ، زبان و خط رسمی در کشور ایران است. برخلاف گذرنامه، هیچ اثری از زبان غیر فارسی در کارت پایان خدمت وجود ندارد که این امر نشان دهنده کاربرد کارت پایان خدمت درون کشور است که در بیرون از کشور اعتباری ندارد. دولت یا سازمان های نظامی نیز با امضای این سند که گواهی پایان خدمت سربازی فرد و نیز گواهی هستی فردی و ایرانی صاحب آن است، احساس مسئولیت دارند و از صدور آن تا زمان مرگ فرد، حافظ امنیت و حقوق او محسوب می شوند.

دولتمردانی که سند «کارت پایان خدمت و ورقه معاف از خدمت» را ابداع کرده اند، سند مشارکت در «دولت» و اشتراک در «کشور» را به دست کسانی دادند که دوره خدمت سربازی خود را در ایران گذرانده باشند، بر روی کارت های پایان خدمت دوره جمهوری اسلامی، نماد «الله» قرار دارد که به صورت نوشتاری و گفتاری نشانگر هویت عام همه مسلمانان جهان است، این نماد که به صورت گرافیک و هلالین است، آرم دینی - دولتی جمهوری اسلامی ایران می باشد. بدین سان در سرلوحه آغاز هویت هر ایرانی و دولت حاکم بر او، «الله» خالق هویت تمام انسان ها، از آن جمله ایران و ایرانی است.

بر روی کارت پایان خدمت و زیر آرم، شماره اساس حوزه وظیفه و شماره دفتر قرار دارد که به مثابه یک (کد) نشانگر شماره اولیه ثبت در دفاتر (اندیکاتور) می باشد و اصولاً جنبه انحصاری و اختصاصی دارنده (سند هویت) محسوب می شود. به معنای دیگر این ارقام میتوانند شاخص «رمز» شناسایی فرد، در نبود نام و نام خانوادگی باشند.

در گوشه بالایی سمت چپ عکس دارنده کارت پایان خدمت الصاق شده است. این عکس هویت رخسارشناسی فرد را متجلی می کند. عکس هر شخص جنبه اختصاصی و

انحصاری دارد ولی اگر با دیده کاوشگر به عکس اشخاص تگریسته شود، معلوم می شود که عکس، به علت تشابهات و برخی خصوصیات مشترک هویت جنسی، سنی، خویشاوندی، شغلی، فرهنگی و حتی ملکی فرد را نیز میتواند برملا سازد.

۱.۵ کارت پایان خدمت به عنوان دلیل و سند رسمی

براساس ماده ۹۹۹ قانون مدنی، سند ولادت اشخاصی که تولد آنها در مدت قانونی به ثبت احوال اعلام شده، سند رسمی محسوب می شود. در واقع با تصویب قانون ثبت احوال در سال ۱۳۵۵ و متعاقباً در سال ۱۳۶۳، ماده ۸ قانون مذکور این رسمیت را نه تنها به اسناد سجلی بلکه می توان به سایر اسناد هویتی نیز تعمیم داده است. لذا کارت پایان خدمت به عنوان یک سند رسمی می تواند نقش یک دلیل مستند را برای صاحب خویش در تعاملات روزمره ایفا نماید. دامنه این تعاملات نیز می تواند از امور ساده اداری تا تعیین و تنظیم قراردادهای حقوقی و بر وضعیت احوال شخصیه ی کشور را شامل شود.

بدیهی است وجود کارت پایان خدمت به عنوان یک سند رسمی این امکان را به صاحب خویش می دهد تا برای اشخاص ثالث که با وی رابطه حقوقی و اداری دارند، احوال شخصیه خود را مشخص نماید و از رهگذر این شناسایی و با اتکا به این سند رسمی به مقاصد خود دست یابند. بحث در مالکیت، تعهدات، انجام تعهد ملی و مواردی از این قبیل، کارت پایان خدمت نقش اساسی را برای دارنده آن بعنوان دلیلی برخاسته از قانون می تواند ایفا نماید.

۲.۵ سندی برای احراز هویت فرد در جامعه

هویت انسانی، مقوله ای اجتماعی است. همه انسان ها به هنگام تولد، فارغ از اینکه در کدام نقطه کره زمین زمین به دنیا می آیند و یا از چه تعلق قومی و قبیله ای برخوردارند، دارای ویژگی های یکسان نوع انسانی، در میان انواع موجودات زنده هستند و هیچ گونه تفاوت ماهوی با یکدیگر ندارند؛ بنابراین، آدمی در عرصه زندگی اجتماعی و در بستر کنش و واکنش حیات جمعی در جامعه، محتاج به ترسیم حالات و واقعیات نقش خویش می باشد. انسان در پاره ای از مقاطع باید بتواند با تکیه بر مدرکی مستند و مستدل هویت خویش را

به اثبات برساند و برخورداری از حقوق مدنی در جامعه نیازمند اثبات وضعیت خویش می باشد.

کارت پایان خدمت، سندی رسمی برای احراز و اثبات هویت اشخاص (حقیقی) در جامعه است. در واقع برخی از اوصاف احوال شخصیه در قالب این سند جلوه گر می شود. این سند حاوی اطلاعات ناظر به شخص می باشد. چنانچه در سند شماره ۱ مشخص است نداشتن کارت پایان خدمت به مثابه این می ماند که یک فرد ایرانی در این مملکت به دنیا آمده باشد اما جهت وی شناسنامه صادر ننموده باشند. از این رو، کارت پایان خدمت کاربرد های وسیع در اثبات هویت فرد در جامعه می تواند داشته باشد (ساکما، شماره بازیابی ۱۱۸-۲۹۳-۹۸).

۳.۵ مدرکی برای اثبات خدمت سربازی

امروزه برای آنکه فرد بتواند به افراد و نهاد های مختلف اثبات کند که دوران خدمت مقدس سربازی را گذرانده است، لازم است مدرک و سندی دال بر انجام این امر را ارائه کند، به همین منظور، از سال ۱۳۰۴ش با تصویب قانون سربازگیری و اجرای آن در جامعه، همواره ورقه ای را در ازای گذراندن خدمت ۲ ساله سربازی از طرف سازمان های نظامی مختلف به فرد اعطاء و به فرد اعلام می شود که از حضور مجدد در یگان های نظامی معاف است و تنها در صورت بروز جنگ امکان ابطال کارت معافیت وجود دارد و همچنین زمان خدمت، محل خدمت و اطلاعاتی مانند مشخصات گروه خونی، قد و رنگ چشم آورده شده که فرد می تواند به عنوان یک مدرک شناسایی از آن استفاده کند.

۴.۵ اثبات اهلیت فرد از حیث سن

برخورداری از بسیاری از حقوق اجتماعی و اقامه دعوی در محاکم قضائی محتاج به روشن بودن وضعیت فرد از حیث سن می باشد. به دیگر سخن اهلیت تمتع که با تولد فرد شروع می شود، با اهلیت سنی شخص کامل می گردد و مؤید این اهلیت سنی شخص، وجود اسناد هویتی نظیر کارت پایان خدمت است. در واقع کارت پایان خدمت به صاحب خویش این امکان را می دهد تا با ارائه آن به مراجع دولتی و قضائی، کبر سن خود را به اثبات برساند و وضعیت سن خود را در جامعه مشخص کند.

علاوه بر موارد یاد شده، بنا بر ماده (۱۰) قانون خدمت وظیفه عمومی مصوب در سال ۱۳۹۰ش که در قانون سابق نیز وجود داشت و در قانون جدید هم مورد تأکید قرار گرفته، انجام برخی از امور در مورد مشمولان وظیفه عمومی، مستلزم ارائه مدرکی دال بر رسیدگی به وضع مشمولیت آنان (کارت پایان خدمت) است.

الف- شرکت در آزمایش های رانندگی و أخذ گواهینامه

ب- دریافت هرگونه وام و کمک های کشاورزی و صنعتی و دامداری و مسکن از طریق بانک ها و وزارت خانه ها و مؤسسات دولتی و وابسته به دولت و نهاد های قانونی.

ج- کاندیدا شدن برای انتخابات مجلس شورای اسلامی و سایر شوراها و انجمن های قانونی

د- تحویل اصل گواهی نامه یا پایان نامه دوره های تحصیلی دیپلم و بالاتر از وزارتخانه های مربوطه.

ه- صدور پروانه کسب و اجازه اشتغال و عضویت در شرکت های تعاونی

ز- دریافت مستمری از سازمان های دولتی و وابسته و نهاد های قانونی.

ح- استخدام به هر صورت (رسمی، پیمانی، روز مزد و خرید خدمت) در وزارتخانه ها و مؤسسات دولتی و نهادهای قانونی و شرکت های دولتی.

- ارائه اطلاعات هویتی فرد به صورت تأیید شده در یک ارگان رسمی، ملی و کشوری

- ارائه اطلاعات یگان خدمتی و شرایط طی شده در آن

۶. سندشناسی تفکیکی ساختار و محتوای کارت های پایان خدمت در یک قرن اخیر

به طور کلی می توان سیر تغییرات شکلی و محتوایی کارت های پایان خدمت را از بدو پیدایش در ایران (۱۳۰۴.ش) تاکنون را در چهار نسل جداگانه و مستقل مورد مطالعه قرار داد:

۱- صدور کارت های پایان خدمت دفترچه ای مطول (۱۳۰۴ش) تا (۱۳۴۳ش)

۲- صدور کارت های پایان خدمت یک برگه شیری و خورشیدی (۱۳۴۳ش) تا

(۱۳۵۸ش)

۳- کارت های پایان خدمت یک برگگی بعد از انقلاب اسلامی، صادره از سازمان های نیروی انتظامی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و ارتش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۸ش) تا (۱۳۹۱ش)

۴- صدور کارت های پایان خدمت هوشمند (۱۳۹۱ش) تاکنون

۱.۶ کارت های پایان خدمت دفترچه ای مطول (۱۳۰۴ش) تا (۱۳۴۳ش)

نظام وظیفه عمومی پس از تصویب قانون خدمت اجباری، اقدام به تهیه دفترچه های هشت صفحه‌ای اعزام به خدمت نمود که این دسته از اسناد نخستین خروجی اداره نظام وظیفه عمومی و اولین نسل از کارت های پایان خدمت به شمار می‌آیند چراکه این اسناد هم حکم دفترچه اعزام به خدمت را داشتند و هم حکم سندی مبنی بر گذراندن خدمت اجباری را دارا بودند.

ساختار و سیمای درونی سند:

در این دسته از اسناد به طور کلی موارد زیر گنجانده شده بود:

۱- صفحه ۱ این نسل از کارت های پایان خدمت که به مثابه جلد دفترچه است، شامل مشخصات کلی از جمله: اسم و اسم پدر، شهرت (نام خانوادگی)، شماره شناسنامه، تاریخ تولد، محل تولد، محل اقامت، منطقه و حوزه خدمت، نشان شیر و خورشید، شماره ثبت دفتر اساس نظام وظیفه، شماره ثبت دفتر زیر پرچم نظام وظیفه، قسمت (گردان)، شماره گردان و درجه خدمت می باشد.

۲- صفحه ۲ این سند علاوه بر تعبیه محل هایی برای گواهی و امضاء فرمانده سمت و رئیس حوزه نظام وظیفه، متضمن تذکراتی در باب محتوای دفترچه هست.

۳- صفحه ۳ دارای مشخصات و علائم شخصی از جمله: قد، رنگ چشم، رنگ پوست، شکل دماغ، علائم مخصوص و محل الصاق عکس است.

۴- صفحه ۴ در برگیرنده شروع و خاتمه مراحل مختلف سربازی که شامل خدمت زیرپرچم، احتیاط، ذخیره اول و ذخیره دوم می باشد.

۵- صفحات ۵ و ۶ به احضار و مرخصی در مرحله احتیاط و ملاحظات مربوط به مندرجات آن اختصاص دارد.

۴- صفحات ۷ و ۸ نیز احضار و مرخصی در مرحله ذخیره اول و ملاحظات مربوط به آن را در بر دارد.

۵- صفحات ۹ و ۱۰ نیز به تبعیت از صفحات پیشین (۶، ۵ و ۷، ۸)، همان مطالب را در رابطه با مرحله ذخیره دوم شامل می شود.

۶- صفحات ۱۰ تا ۱۴ نیز به متفرقات و توضیحات و سایر مطالب در مورد سرباز اختصاص دارد.

کارت های پایان خدمت دفترچه ای نسبت به نسل های جدید تر، دارای مضامین مخصوص و کم و کاستی ها و معایبی بودند که در نسل های جدید تر، آن عیوب بررسی شده و رفع گردیده است.

بر روی جلد رویی دفترچه آرم شیر و خورشید نقش بسته بود. در این دسته از اسناد، تاج سلطنتی بالای خورشید به آن اضافه شده و در پایین آرم هم عبارت «وزارت جنگ» با خط زیبای نستعلیق نوشته شده بود. همچنین در این دفترچه، محل هایی برای نام و نام پدر، نام خانوادگی، شماره ورثه شناسنامه، تاریخ تولد، محل تولد و محل اقامت تعبیه شده بود، می توان به این نتیجه رسید که این سند به مثابه شناسنامه یا سند هویتی ای بوده است که فرد می توانست به وسیله آن خود را در جامعه بشناساند و آن را به عنوان سندی هویتی به کار ببرد.

از معایب مهم این دفترچه ها، فقدان کیفیت مناسب جلد و اوراق آنها بود. اوراق دفترچه فاقد روکش بوده و به همین خاطر امکان قارچ زدگی، آبخوردگی، پارگی، حمله حشرات و جانوران موذی و... را داشته است که این اتفاقات در کنار زمان طولانی که جهت تعویض این اسناد در بر داشت، آسیب زیادی به لحاظ مالی و زمانی به مالک دفترچه ها وارد کرد. از دیگر معایب این نسل از کارت های پایان خدمت، حجیم و جاگیر بودن آنهاست که قابلیت حمل در کیف پول را نداشتند. همچنین این دفترچه ها بدلیل فقدان طرح های امنیتی الکترونیکی بر روی صفحات، همواره امکان جعل داشتند. جابجایی عکس در این اسناد از متداول ترین شیوه جعل، برای ارتکاب جرائم بوده و جاعل در جعل سند، هدف نهایی خود را که بهره برداری از این سند مجعول است، دنبال می کرد.

۲.۶ صدور کارت های پایان خدمت یک برگی شیر و خورشیدی (۱۳۴۳ش) تا (۱۳۵۸ش)

این نسل از کارت های پایان خدمت نسبت به نسل قبلی آنها حاوی اطلاعات مبسوط تری بودند؛ صفحه روی کارت های پایان خدمت نسل دهه چهل و اوایل دهه پنجاه، دارای مشخصاتی همچون آرم شیر و خورشید و تاج سلطنتی در بالای سند، عکس مالک و دارنده کارت پایان خدمت در سمت چپ، شماره اساس حوزه وظیفه، شماره دفتر زیرپرچم، شماره دفتر تفصیلی، واحد گروهان، درجه، رسته، نام و نام خانوادگی، نام پدر، تاریخ تولد، شماره شناسنامه، محل صدور، مدرک تحصیلی، مدت خدمت (آغاز و پایان)، گواهی وظیفه عمومی، گواهی فرمانده واحد در روی آن نوشته شده بود. کارت های پایان خدمت تک برگی، دارای روکشی پلاستیکی بوده که مقاومت چندانی در برابر آسیب های محیطی نداشتند، اما بخاطر ابعاد و حجم کوچک نسبت به کارت های پایان خدمت نسل قبل، مزیت حمل آسان توسط کیف پول را داشتند.

به رغم اینکه این کارت ها حالت فراگیری پیدا کردند اما در بیشتر مناطق کشور هنوز از کارت های پایان خدمت دفترچه ای استفاده می شد، با این حال، گروه زیادی از مردم مخصوصاً در شهرها، از این نوع کارت های پایان خدمت استفاده می کردند و تا دیماه ۱۳۶۳ش، که قانون جامع تغییرات شناسنامه و اسناد هویتی به تصویب مجلس رسید، این نوع کارت های پایان خدمت دست مردم بود.

ظهر(پشت) کارت پایان خدمت

روی سند به موضوع اصلی، رکن کلام و محتوای سند اختصاص دارد. اما ظهر سند، مکان درج سایر اضافات، اطلاعات و مسائل توصیفی و متمم و ثبت سند است. بدین ترتیب ظهریه یا پشت سند را در حقیقت می توان سومین بخش از اسناد بعد از دو بخش متن و اضافات رویه به حساب آورد.

در پشت این نسل از کارت های پایان خدمت، مشخصات جسمی همچون وزن، قد، رنگ چشم، رنگ مو، نوع گروه خون و سایر علائم ویژه به همراه تاریخ احضار به خدمت، مدت خدمت، گواهی فرمانده واحد و گواهی وظیفه عمومی در کادر ادوار احتیاط و ذخیره درج شده بود.

۷. اعمال تغییر در شکل ظاهری و محتوایی کارت های پایان خدمت سپاهیان دانش، در سال ۱۳۵۴ش. (نسل دوم کارت های پایان خدمت)

به منظور یکنواخت نمودن روش تنظیم و تسریع در تحویل کارت پایان خدمت به مشمولین وظیفه، کمیسیونی در تاریخ ۱۳۵۴/۲/۸ در اداره یکم پرسنل ستاد بزرگ ارتشتاران تشکیل و در فرم کارت های پایان خدمت تغییراتی داده شد. بنا به تصویب کمیسیون مذکور، من بعد کارت های جدید مشمولین خدمت وظیفه و سپاهیان دانش در مراکز آموزش و وظیفه عمومی، تنظیم و در موقع اتمام دوره به ضمیمه سه نسخه برگ اعزام سپاهی، مستقیماً به اداره نظام وظیفه و اداره آموزش و پرورش محل خدمت سپاهی دانش فرستاده خواهد شد که پس از انقضای خدمت، مطابق مقررات به سپاهی تحویل خواهد شد (ساکما؛ ۶۱۳۳ - ۲۹۷).

این دستورالعمل، همانگونه که محتوای سند شماره ۲ نشان می دهد، جهت تغییر در ساختار شکلی و محتوایی کارت های پایان خدمت سپاهیان دانش صادر گردیده بود. اما از آنجایی که نگارنده در اسناد و کارت های پایان خدمت قبل از این تاریخ، مورد مشابهی نیافته است؛ می توان آن را نه فقط برای سپاهیان دانش، بلکه برای تغییر شکلی و محتوایی کلیه کارت های پایان خدمت تعمیم داد.

این نسل از کارت های پایان خدمت دارای تغییراتی در مندرجات رو و پشت سند بود:

- عنوان وزارت جنگ و ستاد ارتشتاران حذف و عنوان نیروهای مسلح شاهنشاهی به جای آن درج گردید.

- مدت خدمت (آغاز و پایان) از روی کارت به ظهر کارت منتقل شده بود.

- مهر و امضای فرمانده یگان و وظیفه عمومی از روی کارت به پشت منتقل شده بود.

- مشخصاتی جسمی چون رنگ چشم، گروه خون، قد از پشت کارت به روی کارت منتقل شده بود.

- مشخصاتی چون حوزه اعزام کننده سرباز و به روی کارت اضافه شده بود.

- مشخصاتی چون مهر و امضاء آخرین یگان محل خدمت، کارگزینی یگان محل خدمت و شهرستان و استان محل سکونت به پشت کارت اضافه شده است.

۸. معافیت از خدمت سربازی و کارت های معافیت

در قانون مصوب ۱۳۰۴ و ۱۳۱۷ش، بندها و تبصره هایی برای معافیت برخی از افراد از انجام خدمت سربازی تعریف شده است، بر این اساس، افرادی که دارای مصدومیت یا نارسایی های بدنی یا برخی شرایط اجتماعی و سیاسی بودند از خدمت معاف می شدند. ماده پانزدهم بیان می دارد اشخاصی که به دلایل مزاجی مانند افراد نابینا، کر، لال، شل و چلاق، یک دست، افراد قصیر القامه و... معاف از خدمت اجباری می باشند. ماده شانزدهم نیز کسانی را که به واسطه موقعیت خود از خدمت نظامی معاف می باشند، را بیان می دارد و تصریح می دارد که کارت معاف از خدمت به آنها تعلق می گیرد.

صفحه روی این کارت ها به تناوب دارای مشخصاتی همچون آرم شیر و خورشید و تاج سلطنتی در بالای سند، عنوان ژاندارمری کل کشور و اداره وظیفه عمومی در زیر آرم شیر و خورشید، عکس مالک و دارنده کارت پایان خدمت در سمت راست (به تناوب در سمت چپ)، حوزه وظیفه عمومی یا گروهان ژاندارمری، کلاسمان پرونده، تاریخ صدور، نام و نام خانوادگی، نام پدر، تاریخ تولد، شماره شناسنامه، محل صدور شناسنامه، میزان تحصیل، شغل، محل فراغت از تحصیل، اطلاعات فنی، علت معافیت، محل امضاء و مهر فرمانده گروهان ژاندارمری، محل امضاء و مهر فرمانده هنگ ژاندارمری گواهی وظیفه عمومی در روی آن نوشته شده بود. برگه های معافیت از خدمت زیر پرچم در قطع ۱۲*۸ سانتی متر و با پرس پلاستیک صادر می شد که مقاومت چندانی در برابر آسیب های محیطی نداشتند و مزیت حمل آسان توسط کیف پول را داشتند.

۹. نمادها و نشان های هویتی برجسته در نسل های کارت های پایان خدمت در

دوره پهلوی

۱.۹ آرم شیر و خورشید

مهمترین وجه اشتراک مشخصه ی ظاهری کارت های پایان خدمت تا ۱۳۳۳ش وجود آرم شیر و خورشید است که به اشکال متنوعی روی این دسته از اسناد دیده می شود. ماندگاری و رسیدن این نشان از قرنهای پیش تا به امروز، نشان از اصالت این نشان دارد، شاید به خاطر این بوده که یک نشان ملی برگرفته از باورهای دینی و باستانی یک ملت است که همچنان بعضی کسان آن را پاس می دارند، ایرانیان باستان نیز خورشید را مظهر

عمر جاویدان و شکوه و جلال پادشاهی می دانستند. طبق برخی اوراق باقی مانده از اوستا، کالبد اهورامزدا همچون یک خورشید تصور شده است، این تصور در بحث معراج ارداویراف کاملاً مشهود است و شیر نیز پیوند نزدیکی با پادشاهان ایران داشته است (shahbazi.2001:18). برای نمونه، ردیفی از شیران که پنجه جلوی خود را بالا گرفته اند، زینت بخش پوشش و تخت جامه شاهان بودند (tilla. 1978: 46-57).

کهن ترین پیشینه این اثر ملی مربوط به استوانه ای است متعلق به «پادشاه سوسه تر پادشاه میتانی» که در حدود ۱۴۵۰ سال پیش از میلاد سلطنت می کرده است. در این استوانه شکل خورشید با بالی گشوده نمایان است و میله ای در وسط آن قرار دارد و دو شیر در طرفین آن قرار گرفته اند (کیباپور، بی تا: ۲۹۷). در این نشان، قرص خورشید و تشعشعات آن و تصویر پیکر شیر در ادوار کهن تاریخی به ویژه در منطقه ی بین النهرین نماد خدایان و شاهان باستانی و مظهر قدرت و توان و الوهیت بوده اند. در اساطیر بین النهرین، خورشید مظهر خدا «شمس» یا همان شمس و شیر نماد خدا «ایشتار» بود (بلک و گرین، ۱۳۸۳: ۲۲۳).

از قرن ششم قمری به بعد، نقش نمادین شیر و خورشید که بیان کننده وضعیت خورشید (در برج اسد) در منطقه البروج میباشد، رواج یافت. اما تا زمانی که نقش شیر و خورشید روی پرچم ها و بصورت نشان دولتها در آید، همچنان پرچم هایی با نقش ستاره رایج بود (shahbazi. 2001: 18).

تا پیش از دوره فتحعلی شاه، شیرهای ترسیم شده روی سکه ها یا بیرق ها، شیرهای ایرانی بی بال و دم (نر و ماده) بودند، اما از این دوره به بعد، به تقلید از اروپایی ها شیرها یال دار شدند. از دیگر سو، صورت شیر که همواره به صورت نیم رخ رسم می شد، تمام رخ شد. البته این نظر که شیرهای ایرانی همگی بی یال و دم بوده اند، قابل تردید است (ذکاء، ۱۳۴۴: ۱۰-۸).

در سال ۱۲۵۲ ق که محمد شاه، برای اولین بار شکل و کارکرد انواع شیر و خورشید را رسماً تعیین کرد، شیر به صورت حیوانی شمشیر به دست با یک تاج، روی سکه ها و نشان ها درج شد (نقیسی، ۱۳۲۸: ۷۵). نشان شیر و خورشید در دوره ی رضاشاه پهلوی بصورت رسمی نشان دولتی گردید و بصورت رسمی درج آن از جمله بر روی اسناد هویتی ادامه داشت.

۲.۹ مهرها

نقش مهر یکی از وجهه های مهم اسناد هویتی از جمله کارت های پایان خدمت است. مهرهایی که در این کارت های پایان خدمت جلب توجه می‌کند، مهرهای مربوط به حوزه ها و سازمان های مختلف از جمله سازمان نظام وظیفه عمومی و ژاندارمری کل کشور است. این مهرها بیشتر فضای سیاسی، اجتماعی و نظامی اوایل سده بیست ایران را نشان می‌دهد. نقش مهرها عموماً در فضاهایی از کارت پایان خدمت که از قبل تعبیه شده بود، زده میشد و به تناوب در همه صفحات این سند هویتی قابل مشاهده هستند.

تقریباً بیشتر نمونه های کارت های پایان خدمت این دوره مهر اداره نظام وظیفه عمومی بر آنها زده و بسیار ساده، بدون تزئینات و اکثراً دایره ای می‌باشند؛ محل ضرب این مهرها بر روی مکان های مشخص و اکثراً از پیش تعیین شده مانند: محل مهر و امضاء فرمانده واحد، محل مهر وظیفه عمومی، محل مهر و امضاء رئیس حوزه و گاهی هم بر نشان شیر و خورشید زده می‌شد.

عکس: نخستین دستگاه های عکاسی با فاصله اندک از زمان اختراعش در اروپا، وارد ایران شد اما برای چند دهه در انحصار دربار و سلاطین قاجار قرار داشت در حالی که در اروپا، این صنعت به سرعت در اختیار مردم قرار گرفت و جنبه عمومی یافت؛ در واقع از زمان ورود دوربین به ایران در دوره محمدشاه و به خصوص در عصر ناصری، عکاسی به صورت فنی شاهانه در خدمت سلاطین قاجاری قرار گرفت تا اینکه در دوره مشروطه، صنعت عکاسی از انحصار دربار خارج گردید و به میان مردم رفت. به رغم عمومی شدن عکاسی، تا اوایل قرن چهاردهم شمسی، عکاسی کاربرد تخصصی نداشت و بیشترین حجم تصاویر به عکس های یادگاری اختصاص داشت (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۴۷-۷۰).

با تاکید و اصرار دولت به اجرای نظام سربازگیری، قانون خدمت نظام وظیفه در خرداد سال ۱۳۰۴ تصویب شد (قائم مقامی، پیشین: صص ۸۳-۷۴؛ کرونین، ۱۳۷۷، ص ۲۲۳؛ مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۵، جلسه ۱۷۸). از آن پس فراخوانی سربازان با کمک قانون سبج احوال مصوب ۱۴ خرداد ۱۳۰۴ ش و از شناسنامه صورت گرفت (مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۰۴، دوره ۵، جلسه ۱۷۷). با شروع دوران سربازگیری، قشر کثیری از مردم طبقه پایین جامعه به اجبار به عکس گرفتن وادار شدند، با اجباری شدن الصاق عکس به برگه های احراز هویت مجرمین، گذرنامه، شناسنامه و مدارک تحصیلی در دوره پهلوی اول، پرتره پرسنلی که گونه جدیدی در صنعت عکاسی به شمار می آمد، جای خود

را در فرهنگ جامعه ایرانی باز نمود. اولین مجموعه این عکس ها که برای صدور برگه نظام وظیفه بود، در سال ۱۳۰۵ ش گرفته شد (ترابی، ۱۳۸۴: ۵۸). بر روی تمامی کارت های پایان خدمت دوره پهلوی، عکس دارنده کارت نقش بسته است. اصولاً عکس در کارت پایان خدمت دفترچه ای در قالب بزرگ و در مرکز برگه که عموماً به سمت چپ مایل است، دیده می شود.

۱۰. نتیجه گیری

کارت پایان خدمت به عنوان یک سند هویتی معتبر، از جمله فاکتورهای اصلی و مهم در فرآیند نظام وظیفه عمومی محسوب شده که در واقع اتمام قانونمند خدمت وظیفه عمومی با بهره گیری از این سند همراه می شد. این پژوهش با روش توصیفی و مطالعه اسنادی به بررسی انواع کارت های پایان خدمت در دوره پهلوی پرداخته است.

در بررسی تفکیکی جامع سندشناسی که از کارت های پایان خدمت دوره پهلوی اول و پهلوی دوم به عمل آمد، نتایج زیر به دست آمد که به صورت اجمال بیان می شود:

- فترت بعد از مشروطه همراه با نیازها و الزامات دولت مقتدر و مدرن جهت نوسازی، یکپارچه سازی و تکوین هویت ملی منجر به سازماندهی اسناد هویتی گردید. - دولت پهلوی با تکیه بر گفتمان مدرنیسم پهلوی و با تأکید بر مضامینی چون توسعه و نوسازی به شیوه اروپائی، ناسیونالیسم ایرانی، باستان گرایی و شاه پرستی، مدرنیسم فرهنگی، عقلانیت مدرنیستی، سکولاریسم، در پی تأسیس هویت فراگیر، خلق وفاداری ملی، تثبیت هویت ملی و تمرکز تصمیم گیری ملی در ایران بود و اولین مرحله و به تعبیری مهم ترین مرحله این پروسه را در تثبیت و تعریف هویت یکپارچه و ملی بر نهاد.

- از جمله کارویژه های مهم هویت ملی علاوه بر ایجاد انسجام و همبستگی آحاد جامعه، جهت دهی و تعیین مسیر و هدف افراد جامعه است. نظام سیاسی جوامع امروزی، معمولاً با تکیه بر هویت ملی، نظام ارزشی مورد نظر خود را با آموزش و تبلیغ از طریق سازوکارهای جمعی و تشکیلات ویژه ای چون ثبت هویت جمعی و ملی همچون نظام وظیفه عمومی و خروجی آن (کارت پایان خدمت)، به افراد

- جامعه‌القاء می‌کند و بر پایه هویت ملی، افراد و گروه‌های پراکنده اجتماعی را به سوی هدف مشترک، متحد و منسجم ساخته و جهت می‌دهد.
- مهم‌ترین نقش کارت پایان خدمت از دوره پهلوی تاکنون، کارکرد هویتی و مدرکی دال بر پایان خدمت سربازی بر مبنای فاکتورها و شاخصه‌های معین هر دوره بوده است.
 - تغییرات محتوایی و درونی کارت پایان خدمت به عنوان یک سند آرشیوی ارتباط مستقیمی با گفتمان حاکم بر آمده از دل نظام دیوان سالار دولتی دارد؛ در واقع تغییرات کالبدی و فیزیکی اسناد هویتی تابع تحول و تکوین بوروکراسی نوین و اتوماسیون اداری پیشرو بوده است.
 - به طور کلی در سازماندهی اسناد هویتی به ویژه کارت پایان خدمت و ورقه معافیت از خدمت نقش سلائق و علایق نیروی انسانی در تنظیم، تکمیل و طراحی آنها در طول عمر این سند رو به کاهش؛ و نقش دستورالعمل‌های فراگیر و یکپارچه سازی سازمانی رو به افزایش بوده است.
 - تطور کلی در سیر تغییرات فیزیکی کارت پایان خدمت از چند برگی به یک برگی و از پیچیده به ساده بوده است.
 - ضعف نظارتی، نبود نظام یکپارچه اتوماسیون و نبود دستورالعملی صریح و گویا در تنظیم کارت‌های پایان خدمت تا سال ۱۳۴۳ ه.ش به ایجاد انبوهی از خطاها و تعارضات در این سند هویتی گردید که در متن تحقیق به آنها پرداخته شد.
 - نوع تاریخ انحصاری به کار گرفته (ه.ش)، نشان دولتی شیر و خورشید، ازدیاد اسامی باستانی، الصاق عکس و عبارات نیروهای مسلح شاهنشاهی و... از جمله عناصر و شاخصه‌های مرتبط و مخصوص دوره پهلوی بودند که از طریق ابزارهای حقوقی و فرهنگی حکومت، جهت هویت سازی ملی و مدرن بر صفحات کارت پایان خدمت دفترچه ای و تک برگی ظاهر شدند.

۴۸/۶/۱

حضور محترم جناب آقای استاندار فارس

۹۱

باتقدیم فتوکپی نامه های شماره ۹۰۰۲/۴۶۷۷/۵ و ۲۰۴۸۶/۴۶۸۸/۹ اداره آموزش و پرورش شهرستان بجنورد دایر بر خدمت سپاهگیری اینجانب محمد حسین نجفی دیگه سرا در قره طراقی کرد از تیرا * شهرستان منور به استحضار میرساند که اکنون مدت دو سال و پنج ماه از تاریخ پایان دوره خدمت مقدس سپاهگیری اینجانب سپری شده است و تاکنون بد ریافت مدارک آن که کارت پایان خدمت میباشد نائل نگردیده ام . آن جناب خود مشوقند نداشتن این مدرک در شرایط زندگی فعلی مثل آن است که یک فرد ایرانی در این ملک تکیه نیا آمده باشد ولی جهت وی شناسنامه صادر نموده باشند و تا بهیئتش معلوم نباشد از آنجائیکه اینجا نسب در شرکت برق منطقه ای فارس مشغول خدمت میباشم و تاکنون چندین بار طبق قانون استخدام کشوری آن اداره مدارک پایان خدمتی مرا خواستار شده اند ، لذا بهم از اخراج آن اداره و همچنین بی اثر ماندن گزارشات من در این بنده به اداره آموزش و پرورش شهرستان بجنورد رادارم ، مستدعی است مقرر فرمایند در این باره اقدامات لازم را امر به ابلاغ فرمایند .

باتقدیم : شایسته ترین احترام
محمد حسین دیگه سرا

شماره ۴۸۱۵
۲۱/۹/۴

۱۳۸۶/۶/۱

بنیادادوسکتو مهراماری فارس
پشتا دادخواست بر طبق مقررات رسیدگی لازم معمول و از نتیجه اقدام ضمن اعدا مرجوعه اسناد ری راه مستحضر سازید
زرطرب استیلا دارفارس

سند شماره ۱: سندی مبنی بر درخواست شهروند بجنوردی برای ارسال کارت پایان خدمت در سال ۱۳۴۶

استان
اداره کل آموزش و پرورش
فرمانداری کل

اداره آموزش و پرورش شهرستان

ص ۱

موضوع: دستورالعمل تکمیل و تحویل کارت پایان خدمت سپاهیان دانش:

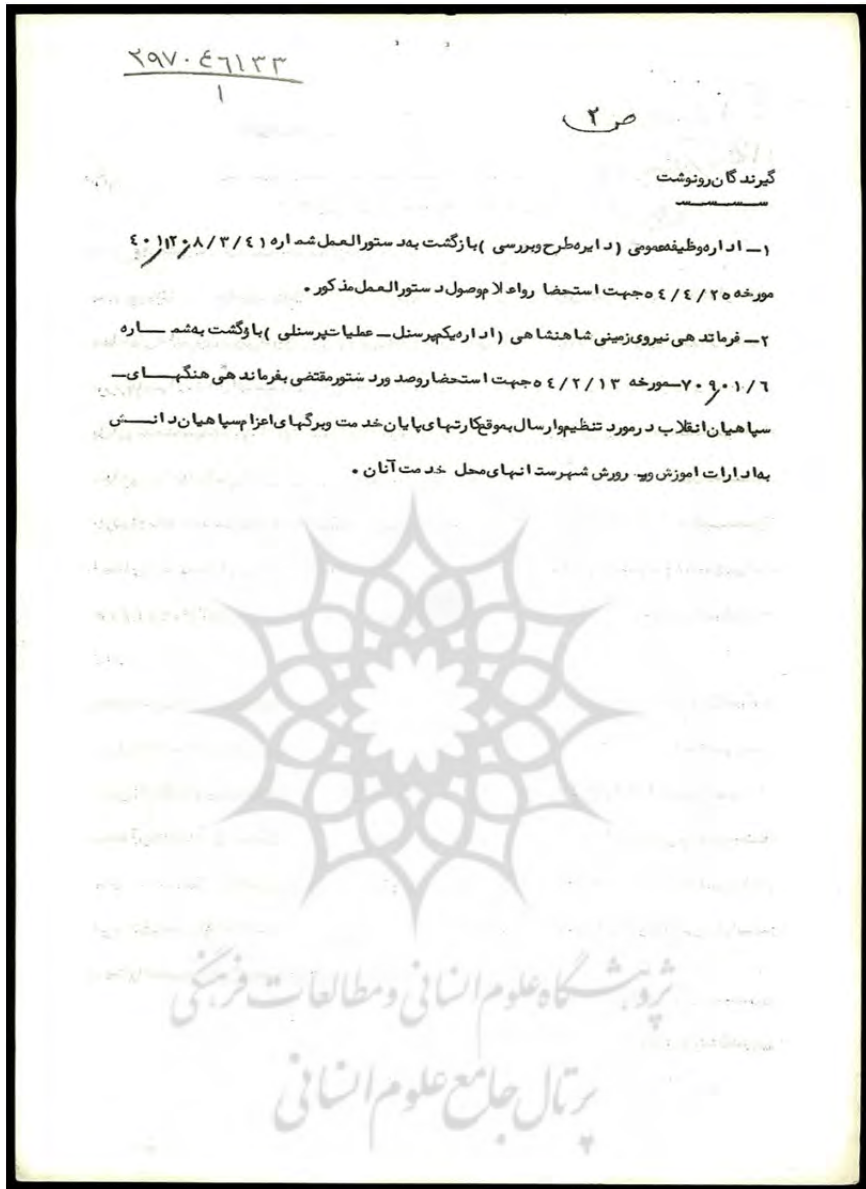
بمناظر اینکه احوال نمودن روش تنظیم و تسریع در تحویل کارت پایان خدمت زیر پرچم مشمولین وظیفه از جمله سپاهیان دانش کمیسیونی در تاریخ ۸/۲/۴۰۵ در اداره یکم پرسنل ستاد بزرگ ارتش تاران تشکیل گردید و در فرم کارتهای پایان خدمت تفسیراتی داد شد. بنا به تصویب کمیسیون مذکور من بعد کارتهای جدید پایان خدمت سپاهیان دانش واد مرکز آموزش تنظیم و در موقع تمام دوره آموزش بضمیمه سندسختی بزرگ اعزام سپاهیان مستقیماً به اداره آموزش و پرورش محل خدمت سپاهیان دانش فرستاده خواهد شد. تکمیل پیشرفت کارتهای پایان خدمت به عهد اداره آموزش و پرورش شهرستان محل خدمت سپاهیان میباید که پس از انقضای خدمت مطابق مقررات و با توجه دقیق به قاعده دستورالعمل شماره ۱/۳/۸-۱۱/۲۰ مورخه ۲۵/۴/۴۰۵ در وظیفه عمومی کمیته نسخها از ان بضمیمه ارسال میگردد و در موقع ترخیص سپاهیان تحویل خواهد شد.

بنگنسخه از برگه های اعزام (کمپست ان نیز بوسیله اداره آموزش و پرورش شهرستان محل خدمت سپاهیان تکمیل خواهد شد. در سابقه شهرستان ضبط و نسخه در زهدان ایما آموزش سپاهیان دانش و نسخه سه حوزهمیکان زماند امری محل تولد سپاهیان ارسال خواهد شد. بدیهی است که برگه های اعزام با توجه کند رجعات پشت آریضا مضافاً ریافت کنند کارت پایان خدمت و همچنین امضا و مهر اداره آموزش و پرورش شهرستان محل خدمت سپاهیان دانش خواهد رسید و مراتب تحویل کارت پایان خدمت با ذکر مشخصات کامل سپاهیان در دفتر ثبت خواهد شد تا در مواضع ضروری و مراجمه سپاهیان در بدو به برقرار آری قرارگیرد. وصول این دستورالعمل را بد فترا مورسپاه دانش اعلام فرمایند.

وزیر آموزش و پرورش

احمد هوشنگ شریفی

۱۴-۵۵
۲۶ اردیبهشت ۱۳۵۴
ضمیمه

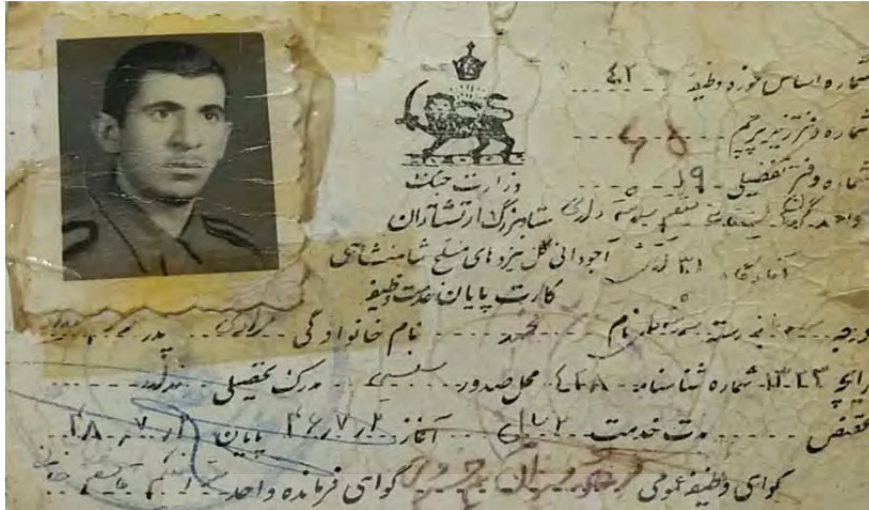

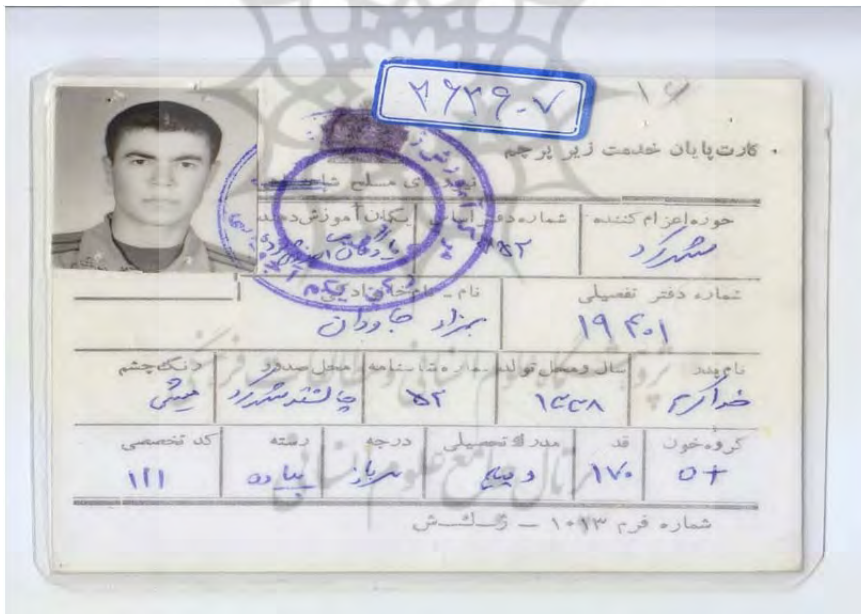
تصویر شماره ۱: نسل اول کارت های پایان خدمت محل نگهداری: آرشو سازمان نظام وظیفه عمومی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کارت پایان خدمت به مثابه سند هویتی ... ۱۳۳

تصویر شماره ۲: نسل دوم کارت های پایان خدمت محل نگهداری: آرشیو سازمان نظام وظیفه عمومی

تصویر شماره ۳: کارت پایان خدمت بر اساس الگوی ارائه شده در سال ۱۳۵۴ ه.ش

محل نگهداری: آرشیو سازمان نظام وظیفه عمومی

تصویر شماره ۴: برگه معافیت تکفل، ویژه مشمولان لیسانسه و بالاتر، صادره در سال ۱۳۵۳

محل نگهداری: آرشیو سازمان نظام وظیفه عمومی

پی‌نوشت‌ها

۱. سازمان اسناد و آرشیو ملی ایران، شماره بازیابی، ۱۱۸-۲۹۳-۹۸
۲. سازمان اسناد و آرشیو ملی ایران، سند شماره ۰۴۶۱۳۳-۲۹۷

کتاب‌نامه

- اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴)، *تبارشناسی هویت جدید ایرانی*، تهران: علمی و فرهنگی
- امیرشاهی، منوچهر (۱۳۸۶)، *مبانی مدیریت اسناد*، تهران: مؤسسه عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه ریزی
- تقوی، سید مصطفی. ۱۳۸۹. *امنیت در دوره رضاشاه*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

کارت پایان خدمت به مثابه سند هویتی ... ۱۳۵

جرمی بلک؛ آنتونیفر گرین (۱۳۸۳)، *هنگامه خدایان، دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان*، ترجمه پیمان، تهران: انتشارات امیرکبیر

جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۳)، *ترمینولوژی حقوق*. تهران: انتشارات گنج دانش
ذکاء، یحیی (۱۳۴۴)، *تاریخچه تغییرات و تحولات درفش و علامت دولت در ایران*، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

رحمانیان، داریوش، ۱۳۹۳، *ایران بین دو کودتا*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)

زندیه، حسن (۱۳۹۲)، *تحولات نظام قضایی ایران در دوره پهلوی اول*. قم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
ستاد بزرگ ارتش (بی تا)، *تاریخ ارتش نوین ایران*، جلد ۱. تهران: چاپخانه ارتش
شیخاوندی، داور (۱۳۸۰)، *تکوین و تنفید هویت ایرانی*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران
فدایی، غلامرضا، (۱۳۹۴)، *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد آرشیوی*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۵۱)، *تاریخ ژاندارمری ایران از قدیمی‌ترین ایام تا عصر حاضر*، تهران: انتشارات روابط عمومی ژاندارمری کشور شاهنشاهی

کرونین، استفانی (۱۳۷۷)، *ارتش و تشکیل حکومت پهلوی*، ترجمه غلامرضا علی بابادی، تهران: خجسته کبابپور، عنایت‌الله (بی تا)، *اطلاعات عمومی*، تهران: نشر کتابفروشی اشراقی
نیسی، سعید (۱۳۲۸)، *درفش ایران و شیر و خورشید*، تهران: بی نا

ترابی، نسرين (۱۳۸۴)، «*عکاسی در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۰۰*»، *عکاسی خلاق*، ش ۳
رحمانیان، داریوش و مریم سقفی، (۱۳۹۴)، «*کارکرد تخصصی عکس در دوره پهلوی اول*»، *عکاسی به مثابه ابزاری برای احراز هویت و شناسایی مجرمین*، فصلنامه تاریخ ایران بعد از اسلام، سال پنجم، شماره نهم

سینائی، وحید، (۱۳۹۰)، «*دولت مدرن، ارتش ملی و نظام وظیفه*»، پژوهش سیاست نظری، شماره ۷
آرشیو سازمان نظام وظیفه عمومی مشتمل بر کارت پایان خدمت و کارت معاف از خدمت

سازمان اسناد و آرشیو ملی ایران، شماره بازیابی، ۹۸-۲۹۳-۱۱۸
سازمان اسناد و آرشیو ملی ایران، سند شماره ۰۴۶۱۳۳-۲۹۷

احمدنیا، مسلم (۱۳۹۱)، *پیامدهای اجتماعی و اقتصادی قانون نظام وظیفه در ایران در عصر رضا شاه (۱۳۲۰-۱۳۰۴ش)*، استاد راهنما: حسن زندیه، استاد مشاور: نورالدین نعمتی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، منتشر نشده

محمدی، امیر (۱۳۹۲)، *سندشناسی و بررسی ساختار و محتوای اسناد هویتی ایرانیان (مطالعه موردی سجل/شناسنامه)*. راهنما: حسن زندیه، مشاور: نورالدین نعمتی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران

۱۳۶ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی/اقتصادی، سال هشتم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

انوری، حسن (۱۳۸۱)، فرهنگ بزرگ سخن. تهران: کتابخانه ملی ایران
دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران
معین، محمد، (۱۳۸۳)، فرهنگ فارسی، (ج ۲). تهران: امیرکبیر
نفیسی، علی اکبر (۱۳۱۸)، فرهنگ نفیسی، ج ۳، تهران: خیتام
اداره کل قوانین مجلس، ۱۳۵۰، مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره پنجم قانونگذاری: معاونت حقوقی ریاست جمهوری
مجموعه قوانین و مقررات مدنی ایران (۱۳۹۱)، تهران: اداره چاپ و انتشارات معاونت حقوقی رئیس جمهور
ایران‌شهر، ج ۲، (۱۳۴۳)، تهران، دانشگاه تهران
لوح مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی

tilla b. (1978): studies and restorations and perspolis and other sites pf fars
Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, The University of Chicago
shapor. Shahbazi A.(2001). Draft . encyclopaedia iranica.ed.E. yarshater ,vol. 10, p18

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی